КРАВЧЕНКО І.М.,
кандандидат педагогічних наук,
доцент,
Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова,
м. Київ

ЛЕКЦІЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Актуалізовано історичний досвід організації лекції як форми і методу навчання у вищій школі України другої половини XIX – початку XX ст. Проаналізовано різні погляди педагогів, учених, громадських діячів на значення і місце лекції в навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів зазначеного періоду. Визначено переваги та недоліки лекції як форми і методу навчання.
Ключові слова: *лекція, лекційний метод, метод навчання, форма організації навчання, вища школа.*

Актуализирован исторический опыт организации лекции как формы и метода обучения в высшей школе Украины второй половины XIX - начала XX в. Проанализированы разные взгляды педагогов, ученых, общественных деятелей на значение и место лекции в учебно-воспитательном процессе высших учебных заведений данного периода. Определены преимущества и недостатки лекции как формы и метода обучения.
Ключевые слова: *лекция, лекционный метод, метод обучения, форма организации обучения, высшая школа.*

Different views of pedagogues, scientists, community leaders with regard to role and place of lectures in education and training process of high schools of the above mentioned period of time have been analyzed. Both strengths and weaknesses of lectures as a form and method of training have been identified.
Key words: *lecture; lecture as a method; form of organization of teaching process; high school.*

 © КРАВЧЕНКО І.М., 2013. УДК 378.147.31(477) "18/19"

У сучасних умовах реформування вищої освіти України, що зумовлені євроінтеграційними процесами, тривають активні пошуки ефективних форм і методів навчання у підготовці майбутніх фахівців. Це стосується й вдосконалення університетської лекції.

Аналіз науково-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що проблемою вдосконалення лекції у вищих навчальних закладах переймалося і переймається багато вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема таких, як: А. Алексюк, С. Василейський, С. Вітвицька, Т. Галушко, П. Гапонов, С. Зінов'єв, Т. Ільїна, О. Киреєв, М. Козирєв, М. Махмутов, М.Фіцула, А. Хуторський, І. Штокман, Г. Яковцова та інші.

Проте, в умовах запровадження в Україні кредитно-модульної системи навчання, виходу на перший план самостійної роботи студента роль лекцій у навчально-виховному процесі вищої школи змінюється: зменшується їх кількість, вони все більше набувають установчого, консультаційно-оглядового характеру [4, С. 448]. Сьогодні багато дискутується з приводу лекцій, їх місця у навчальному процесі, архаїчності, консервативності, неактуальності тощо [1, С. 244]. Однак, лекція як була, так і залишається провідною формою навчання у вищій школі, не дивлячись на те, що час від часу з'являються гострі дискусії з їх приводу. Зокрема, особливо гостро розгорнулась дискусія щодо значення і місця лекції у вищій школі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою статті є актуалізація історичного досвіду організації лекції як форми і методу навчання у вищій школі України другої половини XIX – початку XX ст.

Слово «лекція» походить від латинського слова «lectio», що в перекладі означає читання. У сучасному розумінні, лекція – це систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмета, методів науки [3, с. 256]. Вона з'явилась ще в Древній Греції, отримав свій подальший розвиток у Древньому Римі і в середні віки [8, с. 111].

У середньовічних університетах лекції, поряд з диспутами, відігравали основну роль у передачі знань слухачам, оскільки книги на той час були рідкістю і являли собою велику цінність.

З розвитком друкарської справи і розповсюдженням книги лекція не втратила свого значення для вищої освіти.

Лекція у середньовічних університетах являла собою переважно читання визнаних церквою першоджерел з детальними коментарями лектора, які досить часто затмарювали собою саме першоджерело [5, с. 5].

Велике значення лекції отримали у вищих навчальних закладах Російської імперії (та тієї частини України, що територіально входила до її складу) з того моменту, як вони почали читатися російською мовою, замість розповсюджених у XVIII ст. латинської, німецької та французької. Саме на початку XIX ст. лекції зайняли провідне місце у системі вищої освіти, особливо в університетах, завдя-

чуючи видатним майстрам лекційного слова [5, с. 7], таким як: М. Драгоманов, Т. Грановський, М. Костомаров, М. Максимович, М. Остроградський, О. Потебня, І. Тимківський та ін.

Проте, лекції не завжди виправдовували себе в процесі викладання. З розвитком науки стали необхідними не лише лекції, але й різноманітні практичні заняття [5, с. 11 - 12].

Дисить оригінально питання про лекції було поставлено в 60-х рр. XIX ст. видатним педагогом М. Пироговим. Деякі дослідники, зокрема, Б. Пазиніч, вважають, що він розробив теорію лекційного викладання [9, с. 15]. М. Пирогов відносив лекцію до досить складних видів навчальної діяльності. Призначення лекції він вбачав не лише в тому, щоб викласти зміст науки, але головне – сприяти розумовій діяльності слухачів, змусити їх думати. Зміст лекції, підкреслював учений, має відповідати рівню розвитку науки, має розв'язувати науково-пізнавальні та виховні завдання. Педагог пов'язував у єдине ціле наукові перезаги лектора та його ораторське мистецтво. Сам процес слухання лекцій він вважав напруженою працею, що виключає будь-яку інтелектуальну пасивність [9, с. 15 - 16].

Високу культуру уваги М. Пирогов вважав найважливішою умовою для того, щоб зробити студента чутливим до науки, прищепити йому інтерес до самостійного вивчення науки, дати усвідомлене наукове направлення, озброїти його «методою заняття наукою». «Бути уважним до слів і думок іншого, - писав М. Пирогов, - є мистецтво, і мистецтво нелегке, якому не можна навчитися, не тренуючись з ранніх років, а хто не навчився йому в школі, той не годиться і для університету» [9, с. 16].

М. Пирогов не лише радив лектору вищої школи підтримувати й розвивати увагу студентів, але й пояснював, як краще це зробити. Він вимагав, щоб наукові знання викладались чітко і відповідально, щоб увага студентів концентрувалась на головних питаннях вивчення теми. Лекція, вважав він, повинна містити наукові дані, які ще не увійшли до підручників; повинні знайомити студентів із сучасними проблемами і досягненнями науки, що вивчається, розвивати у них цікавість до наукової творчості [9, с. 16].

М. Пирогов пропонував й інший варіант читання лекцій, коли викладаються відомі істини, але викладаються майстерно. Цінність їх полягає в тому, що вони цілком захоплюють слухачів, пробуджують цікавість до науки, сприяють свідомому і міцному засвоєнню знань [9, с. 16].

Водночас у всіх випадках М. Пирогов пропонував замінити лекцію сократівським засобом навчання у вигляді евристичних бесід, головною метою яких було б обговорення важливих питань науки. Як стверджує Б. Пазиніч, педагог розробив методику евристичної бесіди, яка сприяла виникненню і поширенню семінарських занять у вищій школі [9, с. 17]. Евристична бесіда, за М. Пироговим, є «постійним випробуванням пам'яті, уяви, уваги та думки» [9, с. 17].

М. Пирогов обґрунтував найбільш доцільний порядок вивчення того чи іншого курсу. На його думку, передусім слід обрати і рекомендувати для обов'язкового вивчення підручник, а курс лекцій доцільніше починати лише після того, як студенти, хоча б у загальних рисах, ознайомляться з рекомендованою літературою. Потім слід виокремити у підручнику найважливіший розділ, який і має скласти предмет занять. Після знайомства з головним розділом студенти повинні висловити свої зауваження і запитання, визначити незрозумілі місця в матеріалі, що вивчається. Надалі предметом лекції має стати роз'яснення незрозумілих студентам питань теми [9, с. 17].

Головним у лекції Микола Іванович вважав наочність – малюнки і креслення, що виражали сутність матеріалу як лаконічні пояснення професора [1, с. 245].

Він, як прихильник ідеї розвитку самостійності та активності студентів, дійшов висновку про необхідність обмеження застосування лекцій у вищій школі. Вчений вважав, що лекції можуть слугувати доповненням до самостійної роботи студентів [5, с. 13]; що вони повинні читатися тільки у тому випадку, якщо лектор володіє зовсім новим, ніде не опублікованим раніше матеріалом або якщо лектор володіє видатним даром слова [8, с. 112]. Ці та деякі інші ідеї М.Пирогова збігаються з думками сучасних учених.

Відомі російські просвітителі, революціонери-демократи XIX ст. Н. Чернишевський, Н. Добролюбов, Д. Писарєв, торкаючись проблеми організації занять у вищих навчальних закладах, також висловлювались за посилення самостійної роботи студентів, визнаючи, проте, значення лекцій, і вбачаючи цінність їх у тому, що вони значно сильніше за книги викликають любов студентів до науки [8, с. 112].

У 70-х – 90-х рр. XIX ст. частина професорів та викладачів, переоцінивши у процесі боротьби з лекційною системою викладання можливості самостійної роботи студентів, прийшли до різко негативних поглядів на лекцію, і відкинули її як метод і форму викладання.

Зокрема, в Артилерійському журналі за 1870 р. була надрукована досить цікава стаття деякого К.О. під назвою «Декілька слів про лекції, як засіб викладання наук, у застосуванні до Артилерійської академії». У статті автор піднімає ряд важливих і актуальних на сьогодні проблем, що стосуються лекційного методу викладання у вищій школі. Зокрема, це проблема підтримування уваги студентів на лекції. Автор стверджує, що неуважність студентів породжується нерозумінням того, що викладається. К.О. вважає, що лекції не потрібні, оскільки відповіді студентів, які прослухали лекційний курс, і які ні, на екзамені не відрізняються [7, с. 208]. На його думку, метою лекції є «надання належного у питаннях даної науки та надання порядку вивчення цих питань» [7, с. 209]. К.О. ставить під сумнів ефективність словесного методу навчання. Автор виводить

таку аксіому, що глибина розуміння пропорційна використаному на обмірковування часу [7, с. 209]. З його точки зору, лектор звертає увагу лише на логічність викладу матеріалу, послідовність і висновки, але при цьому зовсім не звертає уваги на те, чи достатньо всім слухачам було часу на обмірковування, аналіз отриманої інформації.

Отже, автором піднімаються питання пов'язані із труднощами врахування і застосування на лекціях основних принципів навчання: міцності знань, свідомості й активності, систематичності і послідовності, доступності, хоча автор не називає їх принципами навчання.

Автор статті зауважує, що іноді лекція стає нікому не потрібною розмовою професора самого з собою [7, с. 211], що лектор часто повторює, цитує навчальні посібники, які студенти можуть прочитати й самостійно. На його думку, студенти на лекції є пасивними. Лекції не сприяють активності слухачів, не змушують їх свідомо засвоювати знання, оскільки останні подаються в готовому вигляді.

Через 11 років, в 1881 р., будучи зрілим викладачем вищої школи, автор статті (Герасимов) вдруге і ще більш рішуче виступив проти лекцій, видавши книгу «Усунення читання лекцій в академічній чи університетській системі викладання наук», назва якої одразу розкриває погляди і відношення автора до лекційного методу викладання [5, с. 15].

У автора статті, як стверджує С.Зінов'єв, було багато однодумців серед університетських професорів та викладачів Артилерійської академії [5, с. 15].

Приблизно такі ж погляди на лекцію були висловлені в 1870 р., а потім у 1876 р. професором Дерптського університету Н. Варадіновим. Зокрема, у статті «Університетські лекції» за 1876 р. автор говорить про безкорисність лекцій, про те, що студентам краще готуватися за підручниками. Проте, Н. Варадінов підтримує настановчі лекції. Вбачає призначення лектора і лекції у консультуванні, наставництві, які мають бути з'єднувальною ланкою між теорією і практикою. Н. Варадінов стверджує, що «якщо дозволити читання лекцій в університеті, то це варто визнати потрібним лише з тих галузей науки, яких студент не вивчав, навіть і в меншому обсязі, у гімназії, … [2, с. 2]; «визнаємо корисним лише читання таких лекцій, які спрямовують студентів на самостійне вивчення науки» [2, с. 7].

На захист лекції висловлювалося багато вчених, письменників та громадських діячів. Зокрема, на захист лекції стали учасники II З'їзду російських діячів з технічної та професійної освіти у 1896 р. Вони підкреслили, що живе слово – це могутній засіб для повідомлення наукових знань і за своїми здатностями – міцно закарбовувати найбільш суттєві боки предмету – не може бути замінено ніякою книгою [8, с. 112].

З новою силою розгорнулась дискусія щодо місця і значення лекції у вищій школі на початку XX ст.

Критикувалась лекційна система, яка начебто, «привчаючи до пасивного, некритичного сприймання чужих думок, впливає на розумові здібності притуплюючим чином, убиває в них (у студентів) прагнення до самостійної праці та мислення» [5, с. 17].

Договорились навіть до того, як зауважує С Зінов'єв, що нібито чим науковіша лекція, тим вона менше дає слухачам, оскільки захоплююче можна викласти лише деякі питання, все інше буде подано нецікаво [5, с. 18].

Проф. Казанський, один з найбільш активних учасників дискусії, вказував, що використання «виключно лекційного методу не лише не являє собою наукової системи викладання, але і взагалі ніякої системи не складає» [5, с. 18].

Прихильники лекцій вбачали в ній провідний, а іноді й єдиний метод і форму викладання у вищій школі, особливо в університеті [5, с. 21].

Найбільш повно погляди на лекційне викладання того часу висвітлені професором Л. Петражицьким у його 2-томній праці «Університет і наука». Вчений висловлює ряд рекомендацій щодо методики читання лекцій з метою ліквідації наявних недоліків у лекційній системі викладання. Л. Петражицький стверджує, що лекція має розвивати наукове мислення студентів, а тому обов'язком професора є залучення студентів до своєї науки, примушення їх цікавитися нею та займатися не лише на деякий час, до іспиту, і не у вигляді «зазубрювання підручника до іспиту», але й викликати своїми лекціями повагу, інтерес і любов до науки та викликати в студентства «науковий дух і наукову наснагу» [5, с. 23].

Після дискусії 1901 р. положення лекційної системи дещо похитнулося. Для більшості вчених стало зрозумілим, що поряд з лекціями мають отримати розвиток різноманітні види практичних занять [5, с. 27].

Остаточно лекційний метод у вищих навчальних закладах було закріплено постановою ЦВК СРСР від 19 вересня 1923 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах», в якій було підкреслено, що «потрібно застосовувати лекції як метод викладання, що сприяє зближенню професорів зі студентами...» [6, с. 89]. Заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР Н. Краснов, відповідаючи на дискусії з приводу правомірності лекцій у ВНЗ, писав: «Лекція була і залишається незмінною основою навчання у вищій школі, витвором наукової думки та естетики слова, ідеальним засобом викладання» [6, с. 89].

Таким чином, упродовж декількох століть поряд з існуванням і застосуванням лекції як провідного методу навчання і форми його організації у вищій школі тривають дискусії з приводу місця, значення, видів, структури, класифікації університетських лекцій. Як показало наше дослідження, ще у другій половині XIX ст. було піднято ряд актуальних і дискусійних питань, як-то: змісту лекцій, їх науковості, емоційності викладу, дублювання на лекціях змісту підручників, зв'язок лекцій з самостійною роботою студентів, зв'язок теорії з практикою; роль лектора як консультанта, наставника, активності та свідомості засвоєння

знань. Було вказано на недоліки лекцій: складність організації зворотнього зв'язку та реалізації індивідуального підходу, пасивність студентів, їх привчання до засвоєння знань у готовому вигляді.

Отже, саме в другій половині XIX ст. з'явились думки про усунення лекцій у вищій школі, їх безкорисність і навіть шкідливість. Уперше виникають ідеї вдосконалення лекційної системи викладання, з'являються ідеї співзвучні із сучасними, зокрема, щодо ролі викладача як консультанта, модератора освітнього процесу, застосування лекцій разом з іншими формами організації навчання: семінарськими, практичними заняттями, самостійною роботою студентів та їх взаємозв'язок, взаємозалежність.

Враховуючи історичний досвід, сучасна лекція має відповідати таким вимогам: високий науковий рівень, аргументованість, доказовість, логічність викладу, доступність, наочність, зв'язок теорії і практики, тісний зв'язок з самостійною і науково-дослідницькою роботою студентів, спрямування уваги студентів на аналіз нових наукових проблем, що ще не знайшли відображення у підручниках і навчальних посібниках, усунення дублювання на лекціях змісту підручників, використання проблемних та активних методів навчання.

Список використаних джерел:

1. Автомонов П.П. Дидактика вищої школи : підручник / П.П. Автомонов. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 368 с.
2. Варадинов Н. Университетские лекции / Варадинов Н. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – сентябрь – С. 1 – 10.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник / Гончаренко С.У. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.
4. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
5. Зиновьев С.И. Лекция в советской высшей школе / С.И. Зиновьев. – М. : Советская наука, 1959. – 159 с.
6. Кобыляцкий И.И. Основы педагогики высшей школы / И.И. Кобыляцкий. – К. – О. : Вища школа, Голов. изд –во, 1978. – 287 с.
7. К.О. Несколько слов о лекциях, как средстве преподавания наук, в применении к Артиллерийской академии / К.О. // Артиллерийский журнал. – 1870. – февраль. – С. 207 – 220.
8. Основы педагогики и психологии высшей школы / под ред. А.В. Петровского. – М. : Изд-во Московского университета, 1986. – 303 с.
9. Пазинич Б.С. Проблемы дидактики высшей школы в педагогическом наследии Н.И. Пирогова : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Пазинич Борис Сергеевич. – М., 1975. – 21 с.